

АВТ
К96

Київський університет імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

Кучинська Оксана Петрівна

Реалізація прав потерпілого в кримінальному
процесі України

Спеціальність 12.00.09. - кримінальний процес і
криміналістика; судова експертиза

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Київ - 1996

В 0 1 0 0 2 1 6 0

дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі правосуддя юридичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник - Михеєнко Михайло Макарович
член-кореспондент Академії правових наук
України, доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України.

Офіційні опоненти - Нор Василь Тимофійович
академік Академії наук вищої школи,
доктор юридичних наук, професор;
Вернидубов Іван Васильович,
кандидат юридичних наук, прокурор
м.Севастополя, державний радник
юстиції 3-го класу.

Провідна організація - Інститут держави і права ім.В.М.Корецького
Національної Академії наук України.

Захист дисертації відбудеться "16" чудовся 1996 р. о 14 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.01.42 при Київському
університеті імені Тараса Шевченка (252017, м.Київ, вул.Володимирська, 60,
юридичний факультет).

З дисертацією можна ознайомитись в Науковій бібліотеці Київського
університету імені Тараса Шевченка (вул.Володимирська, 58).

Автореферат розісланий "5" листопада 1996 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради,
кандидат юридичних наук, доцент

В.П.Шибіко

Київський університет імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

Кучинська Оксана Петрівна

**Реалізація прав потерпілого в кримінальному
процесі України**

**Спеціальність 12.00.09. - кримінальний процес і
криміналістика; судова експертиза**

Автореферат

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук**

Київ - 1996

Загальна характеристика роботи

Актуальність теми дослідження. Оскільки Україна є повноправним членом світового співтовариства, вона має послідовно запроваджувати в дію міжнародно-правові акти про права і свободи людини. Тому зараз постає завдання приведення національного кримінально-процесуального законодавства у відповідність із загальновизнаними міжнародними нормами.

Прийняття 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України, 24 серпня 1991 р. Акту проголошення незалежності України, ратифікація нею міжнародних актів стосовно прав і свобод людини, визнання України 30 січня 1992 р. повноправною державою-учасницею НБСЕ (Наради з безпеки і співробітництва в Європі), прийняття її 26 вересня 1995р. до Ради Європи зумовили необхідність радикальних реформ у політичній, економічній, соціальній та правовій сферах.

Становлення української правової демократичної держави йде нерозривно з процесом оновлення юридичної бази захисту прав і свобод людини, використання нетрадиційних для старої системи права елементів.

Для удосконалення правового статусу особи в законодавстві України особливе значення має Конституція України, прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р., норми якої є нормами прямої дії (ст.8), а також такі міжнародноправові документи, як Загальна декларація прав людини, проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., розроблені на її основі і прийняті 16 грудня 1966 р. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (ратифіковані Україною в 1973 р.), Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод (листопад 1950 р.), Декларація ООН "Основні принципи правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою", прийнята Генеральною Асамблеєю ООН в листопаді 1985 р.¹ Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких

1. Права человека. Сборник международных договоров. Организация Объединенных Наций. Нью-Йорк., 1989. С. 298-301.

надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України (ст. 9 Конституції України).

Конституція України проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст.3). Права і свободи людини і громадянина захищаються судом (ст. 55).

Реалізація цих та інших конституційних положень у кримінальному процесі пов'язана з необхідністю не тільки вдосконалення діяльності слідчих органів, прокуратури, суду, адвокатури, але і розширення процесуальних прав учасників процесу, в тому числі і тих, які постраждали від злочинів, а також послідовного здійснення уже наявних прав.

Слід зазначити, що кримінально-процесуальне законодавство спрямоване головним чином на те, щоб забезпечити розслідування вчинених злочинів та притягнення до відповідальності винних осіб. І це зумовило детальне регулювання прав підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, що є виправданим. Проте неможливо миритися з тим, що інтереси осіб, які постраждали від злочину, захищені законом менш рішуче.

Перш за все треба зазначити явно недостатню розробку правового статусу потерпілого, що справляє негативний вплив на його участь у процесі, ставить в нерівне становище з обвинуваченим. Це виявляється в диспропорції обсягу прав потерпілого і обвинуваченого (у першого він значно вужчий), в регламентації процесуальної процедури щодо потерпілого (в ряді випадків вона є менш детальною), загальному характері, що призводить до меншої гарантованості реалізації потерпілим своїх прав.

Держава зацікавлена в розширенні і максимальному використанні громадянами прав, наданих їм законом. Адже реалізація потерпілими прав, закріплених за ними кримінально-процесуальним законодавством, необхідна не лише для відстоювання та задоволення особистих інтересів,

але й для запровадження конституційних засад кримінального судочинства, залучення громадян до боротьби із злочинністю, а це сприяє зміцненню законності.

Про становище потерпілого і його представника в кримінальному судочинстві, про їх права та обов'язки написано чимало. При цьому наголошувалось на тому, що їхні права обмежені як під час попереднього слідства, так і в суді. Але до цього часу далі розмов про необхідність розширення цих прав справа не пішла, і багато питань цієї великої і багатогранної проблеми залишаються все ще поза увагою, хоча найбільш спірні з них до теперішнього часу не втратили своєї актуальності і вимагають подальшого вивчення. Найбільша прогалина тут - у дослідженні фактичного стану реалізації уже наявних прав потерпілого. Усунення цієї прогалини надасть можливість з більшою науковою обґрунтованістю врегулювати правовий статус потерпілого та його представника в новому Кримінально-процесуальному кодексі України.

Розробці питань, пов'язаних з участю потерпілого в кримінальному процесі, приділялась увага багатьма вченими. Серед них С.А.Альперт, Л.В.Батішева, В.П.Божьев, В.В.Вандишев, І.В.Вернидубов, І.С.Галаган, Ю.М.Грошевой, А.Я.Дубинський, В.О.Дубрівний, Є.Г.Мартинчик, Л.Д.Кокорев, М.І.Сірий, В.В.Леоненко, О.Р.Михайленко, М.М.Михеєнко, В.В.Молдован, В.Т.Нор, Г.М.Омельяненко, І.І.Потеружа, В.Н.Савинов, В.М.Савицький, Н.П.Сильчева, М.С.Строгович, Д.С.Суло, Г.І.Чангулі, В.П.Шибіко, В.Є.Юрченко та інші. Написано ряд монографій і статей, в яких висвітлені ті чи інші питання процесуального становища потерпілого. Окремі питання цієї проблеми викладені авторами в кримінально-правовому, криміналістичному та кримінологічному аспектах.

Але ряд питань, які стосуються правового статусу потерпілого, вимагають подальшої розробки, особливо в кримінальному процесі України. Після того, як у 1952 р. в Харкові С.А.Альперт захистив кандидатську дисертацію "Потерпевший в советском уголовном процессе", жодної монографічної роботи, присвяченої цій проблемі, в Україні не написано. Лише питання відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної

злочином потерпілому, досліджувались В.Т.Нором в його монографії "Защита имущественных прав в уголовном судопроизводстве" (Київ, 1989) і докторській дисертації "Правовые и теоретические основы защиты нарушенных преступлением имущественных прав в советском уголовном процессе", захищеної ним у Київському університеті в 1989 році.

Судово-правова реформа в Україні спрямована головним чином на створення об'єктивного слідства, кваліфікованого захисту та незалежного суду. Разом з тим, щоб ця триєдина формула правосуддя була практично життєвою, необхідна розробка і створення сильного правового інструментарія правосуддя, який гарантував би досягнення об'єктивної істини в кожній справі. У зв'язку з цим важливе значення має правовий статус потерпілого, його вдосконалення. Потерпілий від злочину, як і всі інші учасники кримінального процесу, має право на те, щоб його законні інтереси були забезпечені. Законодавець враховує це право, але, на жаль, не в повній мірі і не завжди.

Жертва злочину, а згодом - потерпілий у кримінальній справі - це складний, багатогранний об'єкт, при дослідженні якого необхідний комплексний, системний підхід, що і намагався зробити дисертант. В зв'язку з цим дослідницькими завданнями роботи є:

а) подальша розробка теоретичних питань, пов'язаних з правовим статусом потерпілого в кримінальному процесі України;

б) аналіз норм кримінально-процесуального права, що стосуються потерпілого, та практики їх реалізації;

в) розробка пропозицій, спрямованих на удосконалення законодавства, що регулює процесуальне становище потерпілого, а також на поліпшення слідчої і судової практики щодо реалізації прав потерпілого в кримінальному процесі України.

Методологічна, теоретична, нормативна та емпірична база дослідження. Методологічною основою пізнання будь-яких правових явищ, в тому числі і питань, пов'язаних із захистом прав та законних інтересів потерпілих у кримінальному процесі, служать філософські категорії і особливо ті з них, які стосуються інститутів держави, прав і свобод

громадян, діяльності правоохоронних органів. Ці категорії і є тим фундаментом пізнання, що закладений в основу розробки методологічних принципів підходу до проблем, що досліджуються, тобто проблем, пов'язаних з реалізацією прав потерпілих у кримінальному процесі. Тому методологічну основу дисертаційного дослідження становлять положення діалектики як універсального методу пізнання об'єктивних закономірностей, сучасне уявлення про державу і право. З числа спеціальних методів пізнання використані: порівняльно-правовий, системно-структурний, історичний, конкретно-соціологічний, логико-юридичний, статистичний та інші сучасні методи наукового пізнання.

Під час дослідження вивчалися і використовувалися наукові праці з філософії, теорії держави і права, кримінального права, кримінального процесу, криміналістики, криминології, прокурорського нагляду та інших наук. Використано відповідне законодавство зарубіжних держав, публікації зарубіжних авторів з цієї теми, а також матеріали періодичної преси, що містили фактичні дані з теми дослідження.

Правовою базою дослідження є Конституція України, Кримінально-процесуальний кодекс та інші закони України, постанови Пленуму Верховного Суду України, що стосуються правового становища потерпілого в кримінальному процесі.

З метою більш глибокого пізнання суті досліджуваних проблем, найбільш правильного і всебічного їх вирішення дисертантом використані дані, одержані в результаті вивчення 312 кримінальних справ різних категорій, що розглядалися районними (міськими) судами України. Спільно з Верховним Судом України автором проведено узагальнення практики застосування кримінально-процесуального законодавства, що передбачає захист прав потерпілого. Проаналізовано матеріали судової практики та судової статистики, які є у Верховному Суді України, а також статистичні дані МВС України за 1992-1995 роки. За спеціально розробленими дисертантом анкетами опитано 80 суддів судів України, а саме Верховного Суду України, Київського міського суду та Ватутінського, Дарницького, Харківського районних судів міста Києва. Крім того, дисертантом

використано особистий 8-річний досвід роботи на посаді старшого консультанта Верховного Суду України.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає насамперед у тому, що в монографічному плані досліджено правовий статус потерпілого в кримінальному процесі України і на цій основі зроблено теоретичні висновки, практичні пропозиції і рекомендації, основні з яких виносяться на захист, а саме:

- за чинним кримінально-процесуальним законодавством потерпілий не є такою ж центральною, повноправною фігурою кримінального процесу, якими є обвинувачений і підсудний, бо потерпілими визнаються лише фізичні особи, юридичні ж не визнаються, і права потерпілого, а також можливості їх реалізації порівняно з обвинуваченим і підсудним є обмеженими;

- з метою реалізації таких конституційних засад правосуддя, як законність, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, забезпечення доведеності вини, змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведеності перед судом їх переконливості (ст.129 Конституції України), потерпілому та його представнику слід надати такі ж права, які мають обвинувачений, підсудний та їх захисник, за деякими винятками, що пов'язані із специфікою процесуального становища останніх (право на останнє слово тощо);

- за змістом кримінально-процесуального законодавства України потерпілий здійснює функцію обвинувачення. Цю функцію слід зберегти за потерпілим і в новому Кримінально-процесуальному кодексі України, розширити її за рахунок надання потерпілому права виступати приватним обвинувачем особисто або через свого представника не тільки у справах приватного обвинувачення, як це має місце й зараз, але і в справах публічного і приватно-публічного обвинувачення - поряд з прокурором як з державним обвинувачем, а в разі відмови останнього від обвинувачення і незгоди з цим потерпілого - продовжувати підтримувати обвинувачення;

- виділити в окремі глави Кримінально-процесуального кодексу України норми, що регулюють права і обов'язки потерпілих, справи

приватного і приватно-публічного обвинувачення і врегулювати провадження по примиренню в справах приватного обвинувачення;

- передбачити в законі, що потерпілою слід визнавати і юридичну особу, а також особу, на яку вчинено замах на злочин;

- визнання потерпілим повинно відбуватись на ранніх етапах провадження в кримінальній справі, а саме - коли встановлено факт злочину і особу, якій цим злочином заповдіано шкоду;

- передбачити в законі право судді і суду в стадії віддання обвинуваченого до суду, а також суду першої інстанції визнавати особу потерпілою, якщо це не було зроблено в стадії попереднього розслідування;

- в разі смерті потерпілого його близькі родичі (або один з них) мають визнаватись не потерпілими, як прийнято на практиці зараз, а його правонаступниками;

- визначити в кримінально-процесуальному законі випадки обов'язкової участі представників потерпілих у кримінальній справі;

- передбачити в законі право потерпілого відмовлятися давати показання і відповідати на запитання, збирати докази, знайомитись з матеріалами закритої і зупиненої кримінальної справи незалежно від підстав закриття і зупинення, брати участь в судових дебатах у всіх кримінальних справах, заявляти клопотання перед судом другої інстанції про витребування додаткових матеріалів;

- передбачити обов'язок органів розслідування, прокурора і суду вручати потерпілому або його представникові копії постанов про визнання особи потерпілою з переліком належних їй прав, про зупинення і закриття кримінальної справи, обвинувального висновку, вироку, а також постанови чи ухвали суду першої інстанції про закриття кримінальної справи або направлення її на додаткове розслідування. При цьому вказані документи потерпілому вручаються в перекладі на його рідну мову або іншу мову, якою він володіє;

- врегулювати в законі питання щодо участі потерпілого при розгляді кримінальних справ у порядку нагляду, зокрема, передбачити обов'язок суду надсилати потерпілому або його представникові копії протестів у

порядку нагляду та повідомляти їх про результати розгляду справи, незалежно від того, чи брали вони участь в засіданні суду;

- передбачити в Кримінально-процесуальному кодексі право особи, визнаної потерпілою в кримінальній справі, на відшкодування їй за рахунок держави в порядку, передбаченому Кабінетом Міністрів України, матеріальної шкоди, заподіяної злочинном. Створити для цього спеціальний Державний фонд. Дисертант пропонує свою концепцію Закону про такий фонд.

Наукова і практична значимість дисертації полягає в тому, що теоретичні висновки можуть бути використані при подальшому дослідженні правового статусу особи в кримінальному процесі України, а практичні висновки і рекомендації-при розробці нового Кримінально-процесуального кодексу та інших нормативних актів України, для удосконалення слідчої, судової, прокурорської та адвокатської практики. Матеріали дисертаційного дослідження використовуються при викладанні курсу кримінально-процесуального права на юридичному факультеті Київського університету імені Тараса Шевченка.

Апробація роботи. Дисертація обговорювалась на засіданні кафедри правосуддя Київського університету імені Тараса Шевченка. Основні положення та висновки дослідження відображені в п'яти опублікованих наукових статтях і тезах науково-практичних конференцій "Сучасні проблеми держави та права" (Київ, 1990 р.) та "Проблеми совершенствования законодательства Украины и практика его применения" (Харьков, 1991 г.).

За підсумками роботи підготовлено доповідну записку, яку надіслано до робочої групи Кабінету Міністрів України з розробки проекту нового Кримінально-процесуального кодексу України.

Структура дисертації відповідно до мети, предмету і завдання дослідження складається із вступу, чотирьох глав, висновків і пропозицій, списку використаної літератури і додатків.

Основний зміст і висновки дослідження

У вступі обґрунтовується актуальність теми і новизна дослідження, його актуальність, мета, завдання, визначаються теоретична і практична значимість роботи, а також формулюються основні положення, що винесені на захист.

В першій главі - "Потерпілий та його представник в кримінальному процесі України (загальні питання)" - автор аналізує історію розвитку законодавства про потерпілих, питання про підстави, умови, момент визнання особи потерпілою та роль, права і обов'язки представника потерпілого в кримінальному процесі України.

В § 1 - "Історія розвитку законодавства про потерпілих" - дається короткий історичний огляд розвитку законодавства про потерпілих, що діяло на території сучасної України. Автором проаналізовані найважливіші пам'ятки права, такі, як Руська Правда, Судебник Казіміра 1468 року, Литовські Статути, Збірник "Права, за якими судиться малоросійський народ", "Звід законів Російської імперії", "Статут кримінального судочинства 1864 року", Кримінально-процесуальний Кодекс УРСР 1927 року.

Дисертант робить висновок, що питання про процесуальне становище потерпілого було і є предметом обговорення в юридичній літературі всіх часів. А така пам'ятка права, як Статут кримінального судочинства 1864 року, потерпілому надавала досить широке коло прав, деякі з них є такими, що нашому сучасному законодавству невідомі (в будь-який час знайомитись з матеріалами справи; одержувати компенсацію за те, що потерпілий відвідав судові засідання, а обвинувачений в цей час не з'явився до суду; бути присутнім під час проведення всіх слідчих дій).

В § 2 - "Визнання особи потерпілою в кримінальному процесі України" - дисертант зупинився на питаннях про підстави визнання особи потерпілою. Особливу складність в теоретичному і практичному відношенні викликає визначення моральної шкоди, її межі і відмежування від інших видів шкоди. Адже моральна шкода може бути самостійною підставою для визнання потерпілим, а може поєднуватися з іншими видами заподіяної шкоди - фізичною, майновою. На думку дисертанта, під моральною

шкодою слід розуміти сукупність заснованих на нормах права і моралі вольових та інших нематеріальних змін, які об'єктивно відбулися або реально можливі у певної особи внаслідок вчинення злочину. Тож вважаємо за доцільне зазначити, що моральна шкода, як основний наслідок злочину, має місце там, де скоюється замах на моральні якості людини, встановлені нормами моралі і охоронювані законом. Кримінальним законодавством охороняються честь, гідність і добре ім'я людини. Саме наслідки злочинних посягань та замах на ці цінності і визначають суть моральної шкоди.

Не безпідставно як в теорії, так і на практиці виявляється значний інтерес до питання про можливість визнання потерпілими осіб, щодо яких вчинено замах, тобто злочин не було доведено до кінця через обставини, не залежні від винного. На думку автора, немає ніяких підстав відмовляти у визнанні потерпілим при замаху, готуванні злочину, коли існувала лише загроза заподіяння шкоди. В проєкті Кримінально-процесуального кодексу Російської Федерації (ст. 73) це передбачено. На жаль, у проєкті Кримінально-процесуального кодексу України така вказівка відсутня.

Автор же дисертаційного дослідження наполягає на необхідності уточнити і доповнити ст. 49 КПК, вказавши як одну з підстав для визнання потерпілим не лише безпосереднє порушення прав і законних інтересів особи, але й коли мала місце реальна загроза їх порушення.

За змістом кримінально-процесуального законодавства України потерпілим може бути лише фізична особа, тобто громадянин. Питання про можливість визнання юридичної особи потерпілою від злочину в юридичній літературі вирішується неоднозначно. Автор дисертації погоджується з М.С. Строговичем, який стверджує, що потерпілим від злочину може бути як фізична, так і юридична особа. В деяких зарубіжних країнах, наприклад у Польщі, Румунії, юридичні особи визнаються потерпілими. Адже організаціям, підприємствам, установам разом з майновою, грошовою (псування товарів та інше) може бути заподіяно і моральну шкоду (розповсюдження наклепницьких відомостей про порушення законності в даній організації та інше).

З цього питання автором проанкетовано 80 суддів судів України. 64 з

них відповіли на це запитання позитивно. Досить правильною є норма, і її передбачено п.5 ст. 51 проекту КПК України про те, що потерпілою може бути визнана юридична особа, якій злочином заподіяно майнову чи моральну шкоду. В таких випадках права і обов'язки потерпілого буде здійснювати представник юридичної особи.

Вельми суттєвим для успішного розслідування справи є своєчасність виявлення осіб, потерпілих від злочину, та визнання їх потерпілими. Але на практиці зустрічаються випадки, коли особа, що постраждала від злочину, не визнається своєчасно потерпілою, її тривалий час допитують як свідка, а потерпілою вона визнається лише перед закінченням попереднього слідства. З 80 проанкетованих нами судів 61 відповів, що органами розслідування не своєчасно постраждали від злочинів громадяни визнаються потерпілими. Вважаємо за можливе визнавати потерпілою особу, що постраждала від злочину, одночасно з порушенням кримінальної справи, коли встановлено факт злочину, яким особі заподіяно (чи могло бути заподіяно) шкоду.

В § 3 - "Представники потерпілого в кримінальному процесі України" - розглядаються особливості двох видів представництва законних інтересів потерпілого за законом і за угодою.

Не до кінця вирішеним у кримінальному процесі є питання, в якості кого виступають в процесі родичі загиблого від злочину. На думку одних авторів, вони беруть участь у кримінальному процесі як потерпілі (Л.Д.Кокорев, Ю.О.Іванов, Г.М.Омельяненко), інші пропонують називати їх представниками потерпілого (В.М.Савицький).

Автор дисертації вважає, що особи, близькі родичі яких загинули внаслідок злочину, повинні безперечно визнаватися потерпілими в кримінальному процесі. Закон дійсно не називає їх потерпілими, а лише вказує на те, що вони наділяються всіма правами потерпілого. То що ж це за учасники процесу? Звичайно, це і є потерпілі (адже їм злочином завдано і моральної, і нерідко матеріальної шкоди). Верховний Суд України послідовно дотримується позиції, що такі особи визнаються саме потерпілими (п.5 постанови №8 від 22 грудня 1978 р. "Про деякі питання,

що виникли в практиці застосування судами України норм кримінально-процесуального законодавства, якими передбачені права потерпілих від злочинів"). А оскільки такі особи наділені всіми правами загиблих потерпілих, то їх більш правильним було б називати правонаступниками потерпілого в кримінальному процесі.

На сьогоднішній день, залишається невирішеним питання про момент допуску представника потерпілого до участі в справі. В проекті КПК України зазначено, що підставою для участі в справі представника є договір доручення, укладений з потерпілим (ч.2 ст. 60) і що представники потерпілого беруть участь в справі як поряд з ним, так і замість нього (ч.3 ст. 58). Але ці норми не вносять ясності в питання про момент допуску представника. Вважаємо, що більш точне визначення цього питання в законі мало б важливе значення для слідчих, прокурорів, суддів та адвокатів. Тож автор дисертації цілком погоджується з думкою В.П.Шибіко, що **моментом допуску представника потерпілого до участі у справі може бути момент першого допиту особи як потерпілої.**

Спірним є питання і про вік, з якого потерпілий набуває повної дієздатності в кримінальному процесі. Одні автори пропонують встановити цей вік з 16 років (В.Д.Арсеньєв, В.П.Божєв), другі це питання вважають можливим вирішувати в залежності від обставин справи та розумового розвитку потерпілого (В.О.Лазарєв), треті (Л.Д.Кокорєв, Г.Д.Побігаїло, Л.П.Сильчева) під таким віком розуміють 18-річчя. Останню точку зору автор дисертації вважає правильною. Адже при встановленні віку повної дієздатності необхідно мати на увазі, що потерпілий в кримінальному процесі може бути і цивільним позивачем, а останній з урахуванням характеру позову набуває повної дієздатності з 18 років. Якщо для потерпілого встановити повну дієздатність з 16 років, а для цивільного позивача - з 18, це призведе до зайвих ускладнень у процесі. Та й у зазначеній раніше постанові Пленуму Верховного Суду України вказується, що "... після досягнення потерпілим 18-річного віку він стає дієздатним в повному обсязі". Тож, і в Кримінально-процесуальному кодексі

слід вказати, що потерпілий є повністю дієздатним з 18-річного віку.

Глава друга - "Реалізація прав потерпілого в стадіях порушення кримінальної справи та попереднього розслідування" - присвячена розгляду питань щодо участі потерпілого в цих стадіях кримінального процесу. Характеризуючи участь потерпілого в кримінальному процесі, дисертант виходить з того, що активність потерпілого залежить перш за все від того, чи знає він свої права, та чи забезпечена органами розслідування належним чином можливість їх реалізації.

В § 1 - "Реалізація прав потерпілого в стадії порушення кримінальної справи" - дисертант наголошує на тому, що ефективність розслідування злочинів прямо залежить не тільки від того, як оперативно з моменту вчинення суспільно небезпечного діяння розпочато дізнання і попереднє слідство, але й з якого моменту особу, що постраждала визнано, потерпілою. Рішення про визнання особи потерпілою повинно виноситись на якомого більш ранньому етапі провадження в кримінальній справі.

Автор вважає, що для визнання особи потерпілою достатньо мати докази, які свідчать лише про те, що : діяння підпадає під ознаки злочину, передбаченого однією з статей Особливої частини Кримінального кодексу; злочин було вчинено або підготовлено; саме цим злочином дійсно заподіяно шкоду, вказану в законі, або була реальна загроза її заподіяння; існує причинний зв'язок між даним злочином та моральною, фізичною або матеріальною шкодою, що настала.

Відмова в порушенні кримінальної справи тягне за собою реалізацію певних рішень. Перш за все це - повідомлення заінтересованих осіб, підприємств, установ, організацій, від яких надійшло повідомлення чи заява. На практиці ця вимога ст. 99 КПК не завжди виконується, а в законі відсутня вказівка, як саме повинні повідомлятися заінтересовані особи про відмову в порушенні кримінальної справи. Тому автор пропонує доповнити ст. 99 КПК вказівкою про те, що заінтересованим особам та їх представникам повинен бути роз'яснений порядок оскарження рішення про відмову в порушенні кримінальної справи, про що робиться відмітка в матеріалах перевірки або складається спеціальний протокол. Строк

оскарження рішення про відмову в порушенні кримінальної справи повинен складати сім діб з моменту ознайомлення з ним зацікавлених осіб.

Далі автор зупиняється на особливостях провадження протокольної форми досудової підготовки матеріалів, наголошуючи, що серед юристів немає єдиної думки щодо доцільності її збереження в новому КПК. Дисертантом проаналізовано статистичні дані про кількість засуджених за злочини, щодо яких передбачене провадження в такій формі. Так, в 1993 році було засуджено 23467 осіб (це складає 15,4% від загальної кількості засуджених в Україні), в 1994 р. - 26976 осіб (15,4%), а в 1995 р. - 50206 осіб (23,6%). То ж, таке провадження займає значне місце серед інших форм провадження в кримінальному судочинстві України. Але воно є недосконалим, адже в ньому навіть не фігурує термін "потерпілий", не говорячи вже про права осіб, що постраждали від злочину. Тому автор вважає за доцільне з метою захисту інтересів потерпілого та інших учасників процесу відновити в новому КПК повне дізнання (тобто таке, що заміняє попереднє слідство) і скасувати протокольну форму досудового провадження.

В цьому параграфі також розглядаються особливості провадження в справах приватного та приватно-публічного обвинувачення. Автор підтримує думку тих юристів, які вважають за необхідне в новому КПК зберегти інститут приватного обвинувачення, посиливши гарантії поновлення між потерпілим і його кривдником нормальних стосунків шляхом примирення.

В §2 - "Реалізація прав потерпілого в стадії попереднього розслідування" - мова йде про недосконалість кримінально-процесуального закону і в якійсь мірі недостатню увагу законодавця до постаті потерпілого. Це можна виразно спостерігати на прикладі порівняння норм, що передбачають права потерпілого і обвинуваченого в чинному Кримінальному-процесуальному кодексі, який побудований так, що обсяг прав потерпілого значно менший, ніж у обвинуваченого. Так, згідно КПК, правам підозрюваного, обвинуваченого, підсудного та засудженого присвячено більше 70 статей, а правам і обов'язкам потерпілого (він, на

відміну від вищезгаданих суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, несе також і обов'язки, виконання яких забезпечується під страхом притягнення до кримінальної та адміністративної відповідальності) - лише близько 25 статей.

Автор пропонує розширити коло слідчих дій, що виконуються з участю потерпілого, наділити його такими ж правами при провадженні експертизи, які має обвинувачений, надати потерпілому право за дорученням слідчого, особи, що проводить дізнання, чи суду збирати докази в справі. Проведене дослідження показало, що потерпілі часто проявляють енергію, ініціативу в збиранні доказів, тому що вони зацікавлені в повному і оперативному розкритті злочину, і цю зацікавленість слід вміло направляти з метою успішного вирішення завдань кримінального судочинства.

Найчастіше інтереси потерпілих зачіпаються в разі зупинення та закриття кримінальних справ. Навряд чи можна погодитись з тим, що громадянин, який безпосередньо постраждав від злочину, майже повністю позбавлений процесуальних прав у разі зупинення провадження в кримінальній справі. На думку дисертанта, права потерпілого та його представника в разі зупинення провадження в справі слід розширити. Перш за все їм треба надати право знати про зупинення провадження в справі. Необхідно передбачити в законі обов'язок органу дізнання, слідчого, судді і суду повідомити їх про зупинення провадження в справі в добовий термін. У повідомленні повинні бути викладені підстави і мотиви зупинення.

Потерпілому та його представникові необхідно надати право на ознайомлення з матеріалами справи. Це дозволить їм впевнитись у правильності прийнятого рішення. При незгоді з зупиненням провадження вони зможуть подати обгрунтовану скаргу. Строк оскарження в даному випадку повинен бути таким же, як і при закритті кримінальної справи (тобто семиденний з дня одержання письмового повідомлення або копії постанови про зупинення).

Крім того, автор дисертації вважає за необхідне в КПК передбачити право потерпілого за його клопотанням одержувати копію обвинувального

висновку. З метою послідовного проведення принципу національної мови судочинства потерпілому необхідно вручати таку копію в перекладі на рідну мову або на іншу мову, якою він володіє.

В третій главі - "Реалізація прав потерпілого в судовому провадженні кримінальних справ" - дисертантом розглядаються питання про участь потерпілого в стадіях віддання обвинуваченого до суду, розгляду кримінальних справ судами першої, касаційної та наглядної інстанцій.

В § 1- "Реалізація прав потерпілого в стадіях віддання обвинуваченого до суду та судового розгляду кримінальних справ судом першої інстанції" - автор дисертації зазначає, що в чинному законодавстві не одержало чіткої регламентації питання про участь потерпілого і його представника в стадії віддання обвинуваченого до суду. Одне з питань, що може виникнути в цій стадії - це можливість визнання особи, що постраждала від злочину, потерпілою. На думку дисертанта, суддя своєю постановою про віддання обвинуваченого до суду може визнати особу потерпілою, роз'яснивши їй право на ознайомлення з матеріалами справи. В окремих випадках кримінальна справа навіть може бути повернута на додаткове розслідування бо в цій стадії права потерпілого не були забезпечені, через те, що особу, яка постраждала від злочину, не було визнано потерпілою в стадії розслідування.

Крім того, автор вважає, що у випадку закриття кримінальної справи, в стадії віддання до суду в частині, що стосується інтересів потерпілого, за ним слід визнати право на оскарження такої постанови судді або ухвали суду.

Досліджуючи питання реалізації прав потерпілих під час судового розгляду кримінальної справи, дисертант схиляється до думки про необхідність підвищення активності участі потерпілих в цій стадії кримінального процесу. Для цього необхідно як роз'яснення прав потерпілим в максимально доступній для них формі, так і забезпечення реальної можливості їх реалізації.

На думку дисертанта, в стадії судового розгляду не забезпечується рівність прав учасників судового розгляду, передбачена ст. 261 КПК.

Занадто рідко в судовому засіданні беруть участь представники потерпілих (лише в 15 справах, тобто в кожній одинадцятій з вивчених дисертантом). Не в останню чергу це зумовлюється відсутністю чіткої регламентації в законі участі представника потерпілого, порядку оплати його праці за рахунок засудженого.

Закон навіть не передбачає можливості для потерпілого висловити свої міркування в судовому засіданні щодо доведеності вини, призначення покарання. Як вказує І.В. Вернидубов, нині державний обвинувач при бажанні може перед своєю промовою з'ясувати думку потерпілого щодо міри покарання, долі речових доказів тощо, використавши своє право на доповнення судового слідства.

Автор дисертації, поділяє думку І.В. Вернидубова, М.М.Михеєнка, О.Р.Михайленка, В.В.Леоненка та інших про необхідність надання законом потерпілому права брати участь в судових дебатах у всіх кримінальних справах, незалежно від участі державного чи громадського обвинувача.

Дисертантом в ході дослідження також вивчене питання щодо практики застосування кримінально-процесуального законодавства, яке передбачає захист прав потерпілого під час розгляду в судах матеріалів за скаргами так званого приватного обвинувачення. В Україні, на жаль, немає статистичного обліку кількості заяв, з якими потерпілі звернулися до судів з проханням порушити кримінальні справи, тому немає можливості проаналізувати обґрунтованість таких скарг, встановити частку скарг, за якими суди порушили кримінальні справи, співставити її з часткою скарг, які фактично залишились без задоволення. Однак дисертантом виведено деякі статистичні дані щодо справ цієї категорії. Так, в Україні в 1993 р. притягнуто до кримінальної відповідальності в справах приватного обвинувачення 2529 осіб (1,69% від загальної кількості засуджених в 1993 р.), в 1994 р. - 3038 осіб (1, 71%), в 1995 р. - 2906 осіб (1,36%).

Дисертант висловив деякі міркування щодо правових гарантій безпеки потерпілих під час судового розгляду справи. Не зважаючи на те, що Закон України від 23 грудня 1993 р. "Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві" закріплює право цих осіб на

забезпечення безпеки, на практиці часто родичі і друзі обвинувачених чинять тиск на свідків і потерпілих, намагаючись схилити їх до зміни показань на користь підсудного, щодо потерпілих висловлюються різні погрози. Тому автор пропонує законодавчо закріпити право потерпілих брати участь у процесі під псевдонімом, на їх прохання справу розглядати в закритому судовому засіданні. Також слід обладнати зал судового засідання таким чином, щоб потерпілі і свідки обвинувачення були відгороджені не лише від підсудного, а й від присутніх у залі громадян. Разом з тим потерпілі і такі свідки повинні бути відкриті лише для суду, прокурора і захисника підсудного. В запропонованій рекомендації не вбачається порушення принципів гласності і безпосередності судового розгляду. Адже суд, захисник підсудного, прокурор мають можливість безпосередньо допитувати певних осіб. Після закінчення судового розгляду потерпілі і свідки обвинувачення залишатимуть зал судового засідання через окремий вихід або через кімнату, де вони раніше чекали виклику на допит. Таким чином, і в цій стадії судочинства буде забезпечена певна безпека учасників процесу, а потерпілі одержать додатковий захист від агресивної поведінки засудженого та його родичів і друзів.

В § 2 - "Реалізація прав потерпілого при розгляді кримінальних справ в касаційному порядку та в порядку нагляду" - наголошується, що важлива роль в забезпеченні законності та охорони прав потерпілих належить судам вищого рівня. Але чинне кримінально-процесуальне законодавство, на думку автора, не повно визначає правовий статус потерпілого в суді другої інстанції. Дисертант пропонує, щоб в законі було зазначено, що потерпілий може подавати додаткові матеріали до суду касаційної інстанції, клопотати перед судом про їх витребування, про виклик його і представника до суду.

В теорії і судовій практиці відсутня єдність думок у питаннях про визначення поняття "додаткові матеріали". Чітку позицію з цього питання виклав М.М.Михеєнко. Дисертант, підтримуючи його думку, вважає, що додатковими слід визнавати матеріали, що містять фактичні дані, не досліджені судом першої інстанції, які можуть вплинути на законність і обґрунтованість рішення в кримінальній справі, а також свідчити про

розбіжність висновків судового рішення і фактів об'єктивної дійсності. Вони можуть бути отримані лише процесуальним шляхом.

На практиці виникають питання, на які немає відповіді ні в законі, ні в постанові Пленуму Верховного Суду України стосовно потерпілого. Це перш за все питання про можливість визнання особи потерпілою в стадії касаційного розгляду справи. Автор дисертації, підтримуючи думку В.П.Божьева і Ю.І.Стецовського, вважає, що питання про визнання особи потерпілою має вирішувати суд, що постановив вирок. Визнання потерпілою особи, що постраждала від злочину, в суді касаційної інстанції погіршить процесуальне становище не лише підсудного та інших учасників процесу, а й позбавить самого потерпілого певних гарантій захисту його прав та законних інтересів.

Недостатньо законодавчо врегульоване також питання участі потерпілого в стадії розгляду кримінальної справи в порядку нагляду. В ч. 2 ст. 391 КПК зазначено, що в необхідних випадках на засідання суду наглядної інстанції для дачі пояснень можуть бути запрошені потерпілий та його представник. Законодавець не тлумачить, що ж то за "необхідні випадки". Не врегульоване також питання про повідомлення потерпілого про результати розгляду справи в порядку нагляду.

Досліджуючи це питання, автор вважає, що слід було б передбачити в законі обов'язок суду надсилати потерпілим копії протестів ще до початку засідання по розгляду справи в порядку нагляду, викликати потерпілих для участі в засіданнях суду наглядної інстанції (визнавши при цьому необхідні випадки їх участі) і в обов'язковому порядку знайомити потерпілих з рішенням суду наглядної інстанції незалежно від того, брав участь в судовому засіданні потерпілий чи ні.

В главі четвертій - "Проблеми відшкодування шкоди, заподіяної потерпілим злочинном" - мова йде про те, що громадяни, які постраждали від злочинних посягань, потребують допомоги. В зв'язку із зростанням злочинності, зазначена проблема набуває особливої актуальності, оскільки збільшуються кількість потерпілих, розмір заподіяної шкоди.

Право на компенсацію шкоди - невід'ємне право громадян, елемент

правового статусу особи. Часом законні інтереси потерпілих часто залишаються незахищеними. Наявність численних прогалин у законодавстві щодо забезпечення прав потерпілих, захист їхніх інтересів вимагають розробки й прийняття спеціального нормативного акту про посилення захисту прав і законних інтересів громадян, щодо яких вчинено злочин. Автор підтримує думку про створення державного грошового фонду для відшкодування громадянам матеріальних збитків, завданих злочином, відразу ж після визнання їх потерпілими.

Оскільки при вчиненні злочину і заподіянні шкоди є вина не лише злочинця, а й самої держави, яка не забезпечила громадянам безпеку, слід визнати, що потерпілі вправі розраховувати на відшкодування шкоди в повному обсязі. Однак при сучасному економічному стані нашої держави на це розраховувати практично неможливо. Більш реальним є створення спеціального фонду для відшкодування майнової шкоди, заподіяної злочином. Розробляючи це питання, дисертант звернувся до досвіду інших країн, таких, як Австрія, Великобританія, Німеччина, Франція, США, Японія.

Автор вивчив, яким чином відповідні органи нашої держави проводять роботу по створенню Державного фонду допомоги потерпілим від злочинних посягань. В розпорядженні Президента України від 10 лютого 1995 р. було вказано на необхідність розробки проекту положення про такий Фонд і координація цієї роботи покладена на Міністерство внутрішніх справ. Над цим проектом працюють Міністерства юстиції, праці, фінансів, економіки та Служба безпеки України. За їх пропозицією, основними розділами вказаного положення повинні бути : дії, що відносяться до злочинів та зловживань владою; особи, що можуть бути віднесені до потерпілих від цих дій; органи, які повинні займатися встановленням розміру збитків та їх виплатою. Але, на жаль, далі листування між вказаними державними органами справа не йде і проблема реальної гарантії прав потерпілих залишається до цього часу не вирішеною.

Вивчивши досвід зарубіжних країн, пропозиції вказаних Міністерств нашої держави, автор пропонує свою програму створення спеціального

Державного фонду для відшкодування шкоди, заподіяної громадянам внаслідок злочинів. Джерелами фінансування шкоди можуть бути: суми, стягнені з особи, яка заподіяла шкоду; відрахування з державного бюджету сум, одержаних від праці засуджених, реалізації конфіскованого майна, штрафів за кримінальні та адміністративні правопорушення; суми, одержані в результаті введення нових форм особистого страхування, страхування осіб, що зазнають підвищеної небезпеки заподіяння шкоди (наприклад, працівники міліції тощо); внески кооперативів, підприємств, організацій, добродійних товариств і громадян; частина сум, виручених митними органами від реалізації вилучених товарів, що незаконно перевозяться через кордон, тощо.

На думку автора, слід було б передбачити наступний порядок призначення і виплати компенсацій за заподіяну злочином шкоду. Звернення за компенсацією допускається лише у випадках, коли неможливе її відшкодування винним. Таке рішення приймає районний орган державної адміністрації. Воно може бути оскаржене до вищестоящего органу, а також до районного (міського) суду. Виплату компенсацій проводять органи соціального захисту за місцем проживання потерпілого.

Фонд за своїми функціями і завданнями близький до системи органів соціального захисту і повинен бути в його системі. У зв'язку із значним обсягом роботи слід продумати питання про створення в структурі Міністерства соціального захисту спеціальних управлінь соціального захисту жертв злочинів, а на майбутнє необхідно прагнути до створення спеціальної служби - соціальної допомоги жертвам злочинних дій, котра буде надавати не лише матеріальну, а й медичну, психологічну допомогу.

В другому варіанті автор пропонує таку роботу покласти на Міністерство юстиції, утворивши там відповідне управління, а на місцях - в управліннях юстиції областей - відділи.

Такий підхід відповідав би вимогам міжнародно-правових норм в галузі прав людини, в тому числі Декларації ООН "Основні принципи правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою". Адже створення Фонду для відшкодування шкоди потерпілим від злочинів

- необхідність сьогоденного дня, котра має реальні шляхи вирішення.

У "Висновках" дисертаційного дослідження підводяться підсумки, в яких автор робить загальні теоретичні висновки, формулює пропозиції щодо удосконалення кримінально-процесуального законодавства відносно гарантування прав та законних інтересів потерпілих.

У "Додатках" містяться : результати анкетування суддів судів України; план узагальнення практики застосування кримінально-процесуального законодавства, що передбачає захист прав потерпілого; доповідна записка до робочої групи Кабінету Міністрів України з розробки проекту нового Кримінально-процесуального кодексу України; відповідь керівника робочої групи Кабінету Міністрів з розробки проекту нового Кримінально-процесуального кодексу України про те, що пропозиції є слухними і такими, що будуть враховані при розробці нового Кримінально-процесуального кодексу.

Основні положення дисертації викладені у таких публікаціях автора:

1. Проблеми реалізації прав потерпілого в радянському кримінальному процесі // Сучасні проблеми держави та права. К., 1990. С. 151 - 155.
2. Кримінально-правове значення сп'яніння потерпілого // Радянське право. 1991. № 7. С. 33-36 (у співавторстві з П.П. Андрушко та В.С. Ковальським) .
3. Форми участя потерпевшего в осуществлении функции обвинения // Проблемы совершенствования законодательства Украины и практика его применения. Харьков, 1991. С. 101-103.
4. Практика застосування кримінально-процесуального законодавства, що захищає права потерпілого // Радянське право. 1993. № 3. С. 10-14. (у співавторстві з Л.Б. Ільковець).
5. Законодавчо захистити права потерпілих // Право України. 1996. № 7. С. 53-54, 57.

Кучинская Оксана Петровна
Реализация прав потерпевшего в уголовном
процессе Украины

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.09. - уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза.

Киевский университет имени Тараса Шевченко, 1996.

В работе раскрываются основные вопросы, касающиеся правового положения потерпевшего в уголовном процессе Украины, рассматривается история развития законодательства о потерпевшем, основания и момент признания лица потерпевшим, особенности участия представителей потерпевшего в уголовном процессе. Проанализированы особенности реализации прав потерпевшего во всех стадиях уголовного процесса. Затрагиваются проблемные вопросы, возникающие при возмещении ущерба, причиненного потерпевшему преступлением. Разработана методика возмещения потерпевшему причиненного ущерба. Обосновывается необходимость создания государственного Фонда для возмещения ущерба потерпевшим от преступления.

Oksana Kuchinska
Realization of injured person's rights in criminal
procedure of Ukraine

Dissertation for competition of candidates degree in legal science on speciality 12.00.09. - criminal procedure and criminalistics; expert examination.

Kyiv Taras Shevchenko University, 1996

Basic questions concerning the victim's state in criminal proceeding in Ukraine, in particular the history of the development of legislation on injured person, grounds and the moment of acknowledgement of a person as being injured as well as peculiarities of participation of victim's representatives in criminal proceeding are considered in the given dissertation. The peculiarities of realization of victim's rights in separate stages of criminal proceeding are analysed. The problem questions arising by compensation for damages done to the injured person by the crime are touched upon. Besides the author of the dissertation worked out the methods of compensation for damages to the victim and suggests that the state compensation fund for damages to the victims should be set up.

Ключові слова: потерпілий, право, кримінальний процес, відшкодування шкоди.